

Jan Stronks, *Toverij, contramagie en bijgeloof, 1580-1800. Geleerde debatten over duivelse zaken* (AUP; Amsterdam, 2021) 350 p., € 39,99 ISBN 9789463727266

Gelovige maar voorzichtige predikanten: de Gereformeerde Kerk en toverij

'Eene bijdrage tot den roem des vaderlands', zo luidde de ondertitel van de eerste geschiedenis van de Nederlandse heksenprocessen, geschreven in 1828 door Jacobus Scheltema. Dat binnen de grenzen van het huidige Nederland relatief weinig heksenvervolgingen hadden plaatsgevonden, vervulde deze jurist met trots. Voor de verdere ontwikkeling van het Nederlandse hekserijonderzoek is dat lage aantal verbrandingen – vermoedelijk rond de tweehonderd – echter ook een probleem gebleken: er valt relatief weinig te bestuderen. In Duitstalige gebieden werden tienduizenden mensen op beschuldiging van hekserij de dood ingejaagd, hetgeen stof biedt voor een levendig onderzoeksveld. Elk jaar komt een zogenaamde *Arbeitskreis Interdisziplinäre Hexenforschung* bijeen, en in de *Reihe Hexenforschung* verschijnen aanhoudend publicaties. Eventjes, in de jaren tachtig, had Nederland ook zijn interdisciplinaire werkgroep onder aanvoering van Prof. Marijke Gijswijt-Hofstra. Maar na een aantal mooie studies en proefschriften kwam het academische onderzoek vroeg in de jaren negentig weer op een laag pitje te staan.

In dat licht is het prijzenswaardig dat de historicus Jan Stronks een nieuw proefschrift rond het thema heeft afgeleverd. Zijn onderzoek aan de Vrije Universiteit richtte zich op de visie van de Gereformeerde Kerk op toverij, contramagie en bijgeloof tussen 1580 en 1800. De echo van het jaren tachtig onderzoek klinkt door; indertijd schreef Stronks enkele artikelen voor de werkgroep. Daarna volgde een carrière buiten de academische wereld, maar na zijn pensioen is Stronks toch weer het thema ingedoken. Zijn boek schenkt aandacht aan enkele toverijprocessen, zoals

in het laat zestiende-eeuwse Amersfoort en Utrecht, maar hoofdonderwerp is toch vooral datgene wat Scheltema reeds thematiseerde: de relatieve afwezigheid van vervolging. Scheltema stelde dat dit vooral aan de sceptische houding van juristen te danken was, en niet zozeer aan de publieke kerk. Laat twintigste-eeuws onderzoek van Gijswijt-Hofstra en Herman Roodenburg suggereerde juist dat de kerk eveneens vervolgingskritisch was en Stronks heeft dit vraagstuk nu verder uitgeplozen.

Wellicht heeft het mede met de lange academische afwezigheid te maken, maar op analytisch en historiografisch niveau stelt het boek teleur. Aan het begin is er een kort overzicht van belangrijke internationale publicaties, maar dat bestaat voornamelijk uit zeer korte samenvattingen. De relevantie van internationale debatten of een overtuigende eigen positionering daarin komt niet goed uit de verf – enkele punten daargelaten, zoals een kritiek op Jonathan Israëls scherpe censuur van vroeg verlichtingsdenken. Ook voor methodologische vernieuwing, innovatieve dwarsverbanden of diepere verklaringen hoeft deze studie niet te worden nageslagen.

Gelukkig compenseert empirische rijkdom deze gebreken. Stronks heeft met geduld vele bronnen doorgespit, zoals kerkenraadnotulen, catechismusverklaringen en geschriften van predikanten over thema's die raken aan duivelse toverij. Zijn bevindingen heeft hij helder geordend in thematische hoofdstukken, zoals over de rol van de voorzienigheid, de duivel, superstitie en toverijprocessen. Mede vanwege mooie citaten en levendige voorbeelden is de tekst plezierig om te lezen. Er komt ook een overtuigende conclusie naar

voren: zoals het recentere onderzoek al deed vermoeden, heeft de publieke kerk al met al een dempende rol gespeeld in de verbreiding van heksenangsten. Sommige buitenlandse gereformeerde theologen trokken fel tegen hekserij van leer, maar in de Republiek was het mede aan de Gereformeerde Kerk te danken dat processen al vroegtijdig ten einde kwamen – in 1608 om precies te zijn.

Internationaal onderzoek heeft reeds lang laten zien dat het contemporaine verzet tegen heksenprocessen niet zozeer geduid moet worden als een vroege manifestatie van verlichtingsdenken. Toenmalige tegenstanders van vervolging geloofden vaak net zozeer in god en de duivel als fervente heksenjagers. De bevindingen van Stronks bevestigen dit internationale beeld. De gereformeerde predikanten legden veel nadruk op de goddelijke voorzienigheid als verklaring voor ogenschijnlijk onverklaarbaar onheil. Dit nam toverij als verklaringsmodel de wind uit de zeilen. Daarnaast veronderstelden zij ook een actieve duivel die voortdurend op de loer lag om mensen te beproeven. De gedachte daarbij was echter niet zozeer dat de duivel mensen tot hekserij probeerde te verleiden, maar dat de duivel illusies over hekserij creëerde waar de autoriteiten dus juist niet in moesten tuinen door zo'n ellendige heksenjacht op te starten – het argument is onder meer te vinden bij de prominente predikant Gisbertus Voetius.

Nu werd toverij zeker niet onmogelijk geacht en het diende ook te worden bestraft – de Bijbel sprak er immers over. Maar de publieke kerk benadrukte het belang van zorgvuldige procedures, aangezien men de veroordeling van onschuldigen een levensgroot risico achtte. Rechters moesten 'alle voorzichtigheid' gebruiken, zo stelde

dominee Petrus Leupenius (p. 152). Veel predikanten zetten zich af tegen wat zij zagen als bijgelovig volk dat veel te klakkeloos toverij vermoedde. Praktijken als contra-magie, waarzeggerij of duivelsuitdrijvingen werden eveneens vaak geduid als diabolisch, bijgelovig of al te katholiek. Stronks stelt dat deze verkondigde visies ook in bredere bevolkingslagen doordrongen; er zijn voorbeelden van mensen die er inderdaad acht op sloegen onheil te beschouwen als van God gezonden. Tegelijkertijd was er een constante spanning tussen de gereformeerde boodschap en de dagelijkse praktijk. Toverijbeschuldigingen en ongewenste magische gebruiken bleven wijdverbreid.

Het boek bespreekt ook veranderingen gedurende de bestudeerde periode. Stronks benadrukt dat pas laat in de achttiende eeuw een werkelijke afname van orthodox geloof zichtbaar wordt, zij het dat kleinere verschuivingen zich al eerder voordeden. Waar vermeende duivelsbanners eerst bovenal werden gezien als individuen die vertrouwden op de duivel, kwamen zij later sneller te boek te staan als oplichters. En er was bijvoorbeeld al de zeventiende-eeuwse predikant Johannes de Mey die betoogde dat Bijbelpassages over duivelse ingrepen in de natuur louter figuurlijk moesten worden opgevat.

Zo zijn er veel meer interessante bevindingen die Stronks naar voren brengt. Een doortimmerd methodologisch werk hebben we hier niet te pakken, maar wel een rijke bron van informatie waar elke toekomstige onderzoeker van Nederlandse toverijthe-matiek dankbaar gebruik van zal kunnen maken.

Steije Hofhuis, Universiteit Utrecht